

МІДНОЛИВАРНА КУСТАРНА ПРОМИСЛОВІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

У статті аналізуються особливості розвитку в Російській імперії мідноливарної кустарної промисловості. Основна увага приділяється визначенню масштабів, географії та динаміки розвитку мідноливарних промислів, дослідженню технічної, соціальної та організаційної еволюції виробництва, визначенню його місця в соціально-економічній структурі країни у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: мідноливарна кустарна промисловість, Російська імперія, кустар-ливар, мідне лиття, мідний рудник, мідноливарна дрібна пластика.

В статье анализируются особенности развития в Российской империи меднолитейной кустарной промышленности. Основное внимание уделяется определению масштабов, географии и динамики развития меднолитейных промыслов, исследованию технической, социальной и организационной эволюции производства, определению его места в социально-экономической структуре страны во второй половине ХІХ – начале ХХ ст.

Ключевые слова: меднолитейная кустарная промышленность, Российская империя, кустарь-литейщик, медное литье, медный рудник, меднолитейная мелкая пластика.

Copper founding domestic industry of the Russian empire at the 2nd part of the 19th century and at the beginning of the 20th century.

In the article the features of the development of the copper founding domestic industry in the Russian empire are investigated. The main attention is paid to the definition of the scales, geography and dynamics of the development of the copper founding industries, to the investigation of the technical, social and organizational evolution of the production, to the definition of its place in the social-economic structure of the country at the 2nd part of the 19th century and at the beginning of the 20th century.

Key words: copper founding domestic industry, Russian empire, handicraftsman-foundry worker, copper foundry, copper mine, copper founding small plastic.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що кустарна мідноливарна промисловість довгий час була важливою складовою економічного розвитку Російської імперії. Вона набули досить масштабного розвитку і відігравали помітну роль в її соціально-економічному розвитку країни. Тому без детального дослідження розвитку кустарних мідноливарних промислів неможливо об'єктивно зрозуміти розвиток усіх інших складових частин народного господарства, культурних і побутових процесів, що відбувалися в Російській імперії протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Ця обставина підтверджує, що для сучасної української історичної науки дослідження історії розвитку кустарного мідноливарного промислу в Російській імперії залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку кустарного мідноливарного промислу Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. свідчить, що ця проблема залишається однією із маловивчених сторінок в історії України та Росії. Серед робіт, присвячених окремим аспектам проблеми, варто особливо відзначити монографії О.О.Арцибашева [1], С.М.Боньковської [2], В.П.Волковицький [3], П.І.Гнип [4] та інших. В їх роботах вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Однак критично проаналізувавши наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні особливостей розвитку мідноливарної кустарної промисловості в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; науковому аналізі загальних та локальних особливостей промислу. Значна увага приділяється визначенню масштабів, географії та динаміки розвитку мідноливарних промислів, дослідженню технічної, соціальної та організаційної еволюції виробництва,

визначенню його місця в соціально-економічній структурі країни у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи обрану проблему, необхідно відмітити, що друга половина XIX – початок XX ст. ввійшли в історію Російській імперії як період досить широкого і динамічного розвитку кустарних металообробних промислів. Середній загальноросійський показник питомої ваги мідноливарних кустарних промислів серед металообробної кустарної промисловості Російської імперії дорівнював приблизно 15%, а в окремих містах, слободах і селах у цьому кустарному промислі брало участь до 50% усього місцевого населення [16, с.318].

У галузі мідноливарної кустарної промисловості виготовлялися самі різноманітні вироби з міді та її сплавів у техніці лиття. Мідноливарна дрібна пластика, поряд з іншими видами мініатюрного скульптурного рельєфу була здавна поширена в Росії та Україні. До неї відносяться нагрудні образки (іконки), натільні хрести, панагії та ін. Їхнє виробництво наприкінці XVII - XIX ст. здобуває масовий характер. Тиражована техніка виконання дозволяла швидко перетворювати дрібні мідноливарні вироби в товар і створювати на цій основі виробництво. Дешевина, довговічність, нарядність виробів металопластики забезпечувала їй широкий збут. До мідного лиття відносилося й виготовлення різної посуду та ємкостей – казанів, чайників, кумганов, рукомийників, тазів. Однак наприкінці XIX - початку XX ст. цей вид виробів тіснила заводська продукція, виробництво якої базувалося на інших видах сировини. У зв'язку з цим кустарні промисли з виготовлення дрібної пластики в розглянутий період виявилися більше розповсюдженими й стійкими [14, с.19-20].

В Росії кустарна мідноливарна промисловість мала багатовікову історію. Головні центри металообробних промислів знаходилися у Північно-Західному районі, Центрально-Промисловому районі, Середньому Поволжі, на Уралі та в окремих кустарних осередках інших місць. В економіко-технічній організації на значній частині території, де існували мідноливарні промисли, уже явно проглядалася перевага неухажної мануфактури. Багато в чому виробництво й побутування в Російській імперії кустарних мідноливарних виробів було пов'язане з рухом церковного розколу. Змушене розселення старообрядників, їх націлена місіонерська діяльність, у яку входило й поширення створюваних ними предметів культу, пояснює неухажний характер географії промислів по виготовленню мідної литий пластики культового змісту. Виробництво з міді предметів культу часто було пов'язане з районами найбільш великих і довгострокових поселень старообрядників: європейське Помор'я, Поволжя, Підмосков'я, Урал та ряд інших місць [6].

Найбільше відомим центром розвитку кустарного мідного лиття було Помор'я Виговське (на р. Вига) – старовірське загальнопроживання, що включало чоловічий Богоявленський (Виговський Даниловський) і жіночий Хрестовоздвиженський монастирі, а також безліч скитських поселень, що розташовувалися поблизу цих монастирів (Шелтопорог, Колозеро, Сергієво, Тихвін Бор, Березовка, Корельський Бор). Розвитку у виговців мідноливарного виробництва сприяло наявність на території Олонецької губернії залізних, срібних і мідних руд, а також численних рудознавців і майстрів-ливарів. Мідь кустарі добували в Космозерській волості Кижського цвинтаря та Масельській волості Паданського цвинтаря [8, с.218-219].

Воїцький золото-мідний рудник перебував на території Виговської пустині. Наявність сировинної бази й певні світоглядні установки виговців (мати завжди при собі «під час мандрівок і подорожей» власну «правильну ікону») багато в чому сприяли розвитку мідного лиття. Не виключалася й можливість прибутку від тиражування (штамбування) мідних іконок і хрестів. Перша мідня в Даниловському монастирі була створена в 1719 р., слідом за нею мідеплавильні майстерні з'явилися й у ряду скитських поселень. Після урядових указів 1722 і 1723 років про заборону «у церковному й приватному будинках» уживати «різьблені й відливні ікони» мідне лиття було визнано

заняттям нелегальним. Проте, це не припинило роботу багатьох десятків майстерень. Не перешкодило їм і урядове розпорядження 1842 р. «Про повсюдне секвестрування всіх металевих хрестів і ікон, закритті заводів, що займаються їх виготовленням». Навіть після закриття Виголексинського загальнопроживання в середині XIX ст. в дев'яти будинках с. Кодозеро кустарі продовжували відливати ікони, складні й хрести [11, с.94].

Металообробка була однією із самих масових галузей дрібної промисловості. Однак соціоекономічні форми її існування часом важко вловити, тому що найчастіше мали перехідний характер – від дрібнотоварного виробництва до фабрично-заводського. Металообробка більш ніж інші кустарні промисли тяжіла до міста, до великих торгово-промислових селищ, що багато в чому порозумівалося складністю придбання сировини в сільській місцевості й трудомісткістю організації робочого процесу. Ці обставини обумовили тісні зв'язки металообробки з великим капіталістичним виробництвом [18, с. 201].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. кустарні мідноливарні виробництва належали до найбільш поширених видів господарської діяльності населення Російської імперії. В них брали участь кустарні майстри різних спеціальностей. Темпи зростання чисельності кустарних ливарів повсюдно в Російській імперії були досить високими. Численні великі металургійні та металообробні заводи, які виникали в умовах індустріалізації країни, ставали для кустарного мідноливарства надійним джерелом високоякісної сировини, а також найдосконаліших на той час ковальських знарядь та інструментів [17, с.91-95].

Кустарна металообробка надійно зайняла одне з провідних місць у соціально-економічній структурі Російської імперії. Це можна визначити за допомогою показника відношення кількості ливарів до загальної кількості населення. Джерела свідчать, що в досліджуваній період питома вага кустарів-ливарів серед металообробників стабільно складала 7-10%. При цьому, зберігаючи стабільність відносної величини, в абсолютних величинах кількість кустарів-ливарів зростала пропорційно збільшенню сільського населення Російської імперії. Це дозволяє нам підрахувати, що в цілому по Російській імперії кількість кустарів зайнятих в мідноливарному виробництві зростає з середини XIX до початку XX ст. приблизно у півтора рази. Спеціалізація в кустарному мідноливарному виробництві поступово ставала звичайним явищем [10, с.4-6].

Поступово в Російській імперії склалися такі великі осередки концентрації кустарного мідноливарного виробництва, як сл. Павлове Нижегородської губернії. Павловські промисли, тісно пов'язані з фабрично-заводською промисловістю, відрізнялися широко поставленою спеціалізацією. При цьому поділ праці існував не тільки у великих, але й дрібних кустарних майстернях. Так, виготовлення дзвонів підрозділялося на кілька стадій, які виконувалися різними майстрами. Поділ праці був властивий також Нижегородско-Муромському кустарному осередку. Досить поширеним кустарне мідноливарне виробництво було в українських губерніях Російської імперії [12, с.58-59].

Центрами кустарного мідноливарного виробництва також були с. Ворса Горбатовського повіту та с. Вача Муромського повіту. Широку популярність у кустарному мідноливарному виробництві набуло село Безводне Нижегородського повіту і кустарний осередок сіл Ямновської й Останкінської волостей Семенівського повіту. У с. Безводному розташованому в 35 верстах від Нижнього Новгорода, понад 80% жителів були зайняті виробництвом рибальських гачків, ланцюжків, ланцюгів, якорів, а головне полотен зі мідного дроту – найважливіших частин віялок і мірошницьких сит. Мідноливарне виробництво і виготовлення мідних полотен виникло тут в середині XIX ст., поширившись на ряд сіл Ново-Лікеєвської та Шелокшанської волостей. Обсяг робіт часто диктували скупники, які поставляли кустарям мідь з Кольчугинського заводу [9, с.46-47].

Значна частина кустарів-ливарів працювала у своїх майстернях самостійно, однак більшість епізодично чи постійно використовували в якості помічників найманих

робітників або членів родини – синів, братів, племінників або дружин. У багатьох ливарів були також учні та підмайстри, які теж брали участь у виробництві. Звичайно в кустарній ливарні, окрім самого майстра, одночасно працювали від одного до трьох найманих робітників або учнів [13]. При поденній формі найму робітників у кустарному мідноливарному виробництві, що траплялася найбільш часто, їх плата на початку ХХ ст. становила від 60 коп. до 1, 5 крб. на день. При помісячному наймі оплата кваліфікованих робітників становила 50-70 крб. За умов річного найму досвідченим робітникам сплачували 400-500 крб., а малодосвідченим – 160-300 крб. В усіх випадках оплата залежала насамперед від кількості та якості виготовлених виробів [5, с. 100-102]. Найчастіше кустарі-ливарі наймали робітників не на постійно, а лише на весну й осінь, коли у них було багато замовлень, а на сільських ринках попит на мідні вироби був найвищим. Узимку наймані робітники працювали тільки в тих ливарнях, де велося широкомасштабне виробництво на ринок. На час сільськогосподарських робіт переважна більшість робітників і учнів полишали ливарню. Річний термін найму працівників в кустарному мідноливарному виробництві зустрічався дуже рідко [7, с.93-96].

Робота в кустарному мідноливарному виробництві була важкою і вимагала великої сили і міцного здоров'я. Навчатися ливарному ремеслу починали лише у 16-21-річному віці. Але нерідко серед учнів ливаря можна було зустріти підлітків у віці від 10 до 15 років [15]. Термін навчання в кустарній ливарні тривав від двох до чотирьох років, при цьому в останній рік навчання учень переходив на положення підмайстра і йому вже доручалося виконання усіх відповідальних ливарних операцій. Крім робітників, учнів та замовників кустарям-ливарям також часто допомагали члени родини, насамперед сини, які завжди прагнули перейняти батьківську майстерність [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна констатувати, що в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. кустарне мідноливарне виробництво належала до досить поширених видів господарської діяльності населення. У цей період кустарями-ливарями були детально відпрацьовані й стандартизовані основні технічні прийоми виготовлення будь-якого мідного виробу. Дедалі досконалішими ставали форми соціальної, технічної та економічної організації кустарного мідноливарного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арцыбашев А.А. Значение кустарной промышленности / А.А.Арцыбашев. – СПб.: Тип. В.Кишбаума, 1911. – 95 с.
2. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.) / С.М.Боньковська. - К.: Наук. думка, 1991. – 111 с.
3. Волковицкий В.П. Кузнечное дело (ручнаяковка) / В.П.Волковицкий. – Х.: Изд-во ВУСПС “Украинский рабочий”, 1927. – 112 с.
4. Гнип П.І. Розвиток металургії на Україні в ХVІІ-ХVІІІ ст. / П.І.Гнип // Нариси з історії техніки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Вип. 3. – С. 75-94.
5. Дополнительный свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1909. – 282 с.
6. Журнал общепользных сведений. – 1911. – № 225. – С. 41-49.
7. Земская торговля железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901 – 1911 гг. – Х.: Тип. Б.Бенгиса, 1912. – XLIX, 136 с.
8. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В.Кишбаума, 1900. – 270 с.
9. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1914 – 118 с.
10. Народные технические термины и выражения. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1915. – 14 с.
11. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В. Кишбаума, 1916. – 315 с.
12. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1915. – 341 с.
13. Російський державний історичний архів. Ф. 1331. Комісія по дослідженню кустарної промисловості в Росії при Раді торгівлі й мануфактур. – Оп.1. – Спр. 80. – Арк. 41.
14. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу ХІХ века. – СПб.: Тип. В.Кишбаума, 1903. – 334 с.
15. Техника кустарю и ремесленнику. – 1927. – № 1. – С. 6-7.

16. Труды Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге.1916 г. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1916. – 411 с.
17. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Т. 13. – СПб.: Тип. В.Киришбаума, 1885. – 433с.
18. Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1916. – 311 с.